

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Beluszky Pál

A Kárpát-medence népeinek geopolitikai helyzete a dualizmus korában

Beluszky Pál

A Kárpát-medence népeinek geopolitikai helyzete a dualizmus korában

Vákát

Beluszky Pál

A Kárpát-medence népeinek geopolitikai helyzete a dualizmus korában

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2022

Készült a Pallas Athéné Innovációs és Geopolitikai Alapítvány támogatásával

Szerző:
Beluszky Pál

Szakmai lektor:
Tátrai Patrik

Kiadja a Nemzeti Közszerológati Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Sztáryné Benkő Krisztina
Olvasószerkesztő: Tomka Eszter
Korrektor: György László
Tördelészerkesztő: Stubnya Tibor

Nyomdai kivitelezés: Pátia Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

ISBN 978-963-531-841-4 (nyomtatott)
ISBN 978-963-531-838-4 (elektronikus PDF) | ISBN 978-963-531-839-1 (ePub)

© A szerző, 2022
© A kiadó, 2022

Minden jog védve.

Tartalom

Előszó	7
1. Az Osztrák–Magyar Monarchia és a magyar korona országainak nemzetiségi struktúrája	17
1.1. Az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségi struktúrája	17
1.2. Magyarország nemzetiségi struktúrájának alakulása 1867-ig	27
1.3. Magyarország nemzetiségi statisztikája a dualizmus korában	36
2. A Kárpát-medence természeti képe; a természeti viszonyok hatása a nemzetiségek térszerkezetének (geopolitikai helyzetének) alakulására	53
2.1. A Nagyalföld	56
2.2. A Kisalföld	57
2.3. A Dunántúl	58
2.4. Az Északnyugat-Felvidék (Nyugati Felföld)	59
2.5. Az Északkelet-Felvidék (Keleti Felföld)	61
2.6. Erdély	62
2.7. A Dráva–Száva köze és a Karszt	65
3. A geopolitikai tényezők számbavétele; az egyes nemzetiségek geopolitikai súlya	67
3.1. A nemzetiségek geopolitikai súlya megállapításának lehetőségei	67
3.2. Az egyes nemzetiségek lélekszáma, demográfiai súlya	71
3.3. A Kárpát-medencei szállásterület elfoglalásának mikéntje, időpontja az egyes nemzetiségek esetében	76
3.3.1. A „talált népek”	77
3.3.2. A „beszivárgó népek”	81
3.3.3. A menekült nép	83
3.3.4. A német ajkúak betelepődése	86
3.3.5. A „horvátkérdés”	92
3.3.6. „Fegyverrel szerzett föld”	95
3.4. Az önálló állami lét tradíciója; konstruált állami lét	96
3.5. Magyarország nemzetiségeinek közjogi helyzete; szuverenitás, autonómia	102
3.6. Országhatáron túli nemzetrészek, „testvérnemzetek” léte vagy hiánya; az egyes nemzetiségek politikai-nemzeti törekvéseinek külső támogatottsága, viszonykapcsolata az országhatáron túli hatalmi tényezőkkel (például a bécsi udvarral)	104
3.7. A Kárpát-medence népeinek térszerkezeti sajátosságai	112
3.7.1. Magyarság	112
3.7.2. A szlovák anyanyelvű lakosság térszerkezete	135
3.7.3. A ruszinok szállásterülete	140
3.7.4. A román anyanyelvű lakosság térszerkezete	142
3.7.5. A szerb és a Magyarországon élő horvát anyanyelvű lakosság térszerkezete	147
3.7.6. A német anyanyelvű lakosság térszerkezete	152
3.7.7. Vegyes nemzetiségű területek	154
3.7.8. A városok olvasztótégelyek?	169
3.8. A Kárpát-medence népeinek geopolitikai súlya – összegzés	209

4. Az asszimiláció folyamata – a Kárpát-medence nemzetiségeinek asszimilációs foka és készsége	211
5. Magyar nemzetfelfogás, nemzetiségi politika – a Kárpát-medencei népek nemzetépítő törekvései	265
5.1. A Kárpát-medence nem magyar népeinek nemzeti törekvései	267
5.1.1. A szerbség nemzeti törekvései a 19. század első felében	268
5.1.2. A román nemzeti ébredés	269
5.1.3. A szlovák nemzeti ébredés	271
5.1.4. A ruszin nemzettudat hiánya a 19. század elején	272
5.1.5. Német ajkúak a nemzeti ébredés korszakában	273
5.1.6. Horvát–magyar viszony a 18. század végén, a 19. század elején	274
5.2. Magyar nemzetépítés, nemzetiségi politika, a nemzetiségek törekvései 1848-ig	275
5.3. Nemzetiségek és magyarok 1848–1849-ben	280
5.4. Nemzetek, nemzetiségek az abszolutizmus (1849–1867) korában	284
5.5. Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika, a nemzetiségek törekvései a dualizmus korában	287
6. Magyar geopolitikai célkitűzések, tervek, akciók	305
Jegyzetek	313
Melléklet	325
Felhasznált irodalom	329
Ajánlott irodalom	333
Táblázatok jegyzéke	333
Ábrajegyzék	333

Előszó

Bánffy Dezső (1843–1911) már miniszterelnöksége után írta: „Százados – talán egy évezredes – baj az, hogy a keletről hozott engedékeny magyar »nemzeti génusz« nincs áthatva azon mindent legyőzni képes »nemzeti gondolat«-tól, mely feltétlenül szükséges arra, hogy az egységes magyar nemzeti állam megalakuljon, hogy a magyar állam messze előre biztosított jövője megszilárdulhasson.” Könyvének¹ célja, „hogy fölrázza a nemzetet, megmutassuk, hogy akarni kell, hogy kifejtsük, hogy ha nem akar, nem tud *az élet minden vonatkozásaiban* kitartó akarattal és a minden percben kínálkozó intézmények igénybevételével egységes és magyar lenni, úgy nem lesz képes megoldani a problémát, mely ha meg nem oldatik, a magyar állam, a magyar nemzet jövővel nem bírhat”.

Bánffy Dezső nem állt egyedül véleményével, miszerint ha nem teszik „egységesen magyarrá” az ország lakosságát, akkor a magyar állam jövője forog kockán. A korabeli politikai, társadalompolitikai, gazdasági irodalmat – a tudós tanulmányoktól a napisajtóig – lapozva egyértelműen kiviláglik, hogy a 19. század végén, a 20. század elején a magyar társadalom túlnyomó többsége – legalábbis a társadalom politizáló, „újságolvasó” tagjai – a magyarság sorskérdései közül első helyre a nemzetiségi kérdést helyezte. Nem az agrárnépesség nagyobb felének földtelenségét, a latifundiumok nyomasztó voltát, az ország nem egy régiójában tapasztalható nyomort, a szegénységet s annak következményeit, az egészségtelen életkörülményeket, nem az írástudatlanságot, a népbetegségeket, még csak nem is a „szociálista felforgató tevékenységet”, nem a kivándorlást, nem. Hanem a „magyarosítás” sikerét vagy kudarcát, a románok, szerbek, horvátok magyarelles beállítottságát, az „udvar” más ajkúakat bujtogató magyarelles mesterkedéseit – egy szóval a Kárpát-medencei nemzetiségek mohó, magyarelles törekvéseit, a magyarság velük szembeni fellépésének milyenségét, a nemzetiségi politika sikerét vagy eredménytelenségét. Sokan, nagyon sokan értettek egyet Bánffy Dezsővel, amikor kifejtette (s annak előtte miniszterelnökként gyakorolta), hogy a „a magyar politikának a nemzetiségekkel szemben a legerélyesebbnek kell lennie”, hogy „csakis egy legszélsőbb sovínisztikus alapon nyugvó és fejlődő Magyarország képes az Ausztriában jelentkező federalisztikus és nemzetiségi ábrándoktól mételyezett széthúzó irányzatnak Magyarországra való áttérjedésével szemben gátat vetni”. Talán sokan akadtak olyanok is, akik igazat adtak Balogh Pál hírlapírónak, *A népfajok Magyarországon* című, egyébként impozáns munka szerzőjének, aki elismeréssel szólt „egy bizánci császárról”, aki „kiirtotta a keleti gótokat az appenini félszigetről”, a nyugati gótokról, akik „kipusztították a mórokat a pyraeneusi félszigetről”, az angol királyokról, akik „Írlandban a katolikus kelták ellen irtó háborúkat viseltek”, s sajnálkozva hozzátette: „A régi, valamint a mostani magyar fajnál hiányzik azon céltudatos erő, mely *oly fényes eredménnyel érvényesült* az [...] idézett példákban,

¹ Bánffy Dezső: *Magyar nemzetiségi politika*. Budapest, Légrády Testvérek, 1903.

mely az együttlakó különböző népfajok etnikai életén keresztülvitt változtatás folytán megalkotni volt képes egységes nemzeteket, egynyelvű államokat.”²

Kétségtelen, hogy – különösen Trianon tragédiája nyomán visszatekintve – a nemzetiségi kérdés s annak megoldása (vagy megoldatlansága) a dualizmus kori Magyarország számára mellőzhetetlenül fontos élet-halál kérdése volt, hisz – ha nem is egyedülként, nem is a világhatalmi játszmáktól függetlenül, nem is a „végjáték” magyar balfogásai nélkül – végső soron messzemenően hozzájárult a kettős Monarchia s benne a „Magyar Birodalom” bukásához, a Kárpát-medencei nemzetiségek kiválásához a magyar szupremáciából.

Érthető tehát a korabeli felfokozott érdeklődés a nemzetiségi kérdés iránt; érthető az ennek kapcsán született könyvtárnyi irodalom, már csak a helyzet bonyolultsága miatt is, melyhez hasonlót legfeljebb a korabeli Balkánon tapasztalhattunk. Mert a feltétlen magyar szupremáciát igénylő-követelő magyar államban a magyar anyanyelvűek aránya csak az 1900-as népszámlálás idején haladta meg az 50%-ot, s 1910-ben is csak 54,5%-ot tett ki, a „Magyar Birodalomban” (tehát Horvát-Szlavónországgal együtt) pedig 1910-ben is csak 48,1%-ra rúgott. Ez az „egységes magyar nemzeti államra” igényt tartó „félnépesség” hat (!) félmillió-s-hárommillió nemzetiséggel „állt szemben”, a németekkel, románokkal, szlovákokkal, szerbekkel, horvátokkal és a ruszinokkal (tehát nemcsak magyar-nemzetiségi „viszonylatok” álltak fenn, hanem a nemzetiségek egymás közötti viszonyai is, amelyek korántsem voltak minden esetben barátságosak, például a román-szerb, a szerb-horvát vagy a szlovák-ruszin viszony); a Kárpát-medencei nemzetiségeknek eltérő közbizonyos viszonyai voltak (korlátozott nemzeti szuverenitású társország – Horvát-Szlavónország; területi autonómia – erdélyi Szászföld; részautonómiák – például a görögkeleti egyház autonómiája). Egyes nemzetiségek csak egy részét alkották az országhatárokon túli „anyanemzetüknek” (románok, szerbek, ruszinok, bizonyos fokig a német ajkúak), mások csupán a magyar országhatáron belül éltek (a szlovákok), eltérőek voltak a Kárpát-medencébe kerülésük körülményei és időpontjai (a magyar honfoglalás előtti betelepülés – szlovákok –, a honfoglalás utáni „beszivárgás” – románok, ruszinok –, különböző indítékú és folyamatos betelepülés – német ajkúak –, menekülés – szerbek –, „államostól” együtt való csatlakozás – horvátok), egyesek állami múlttal rendelkeztek, mások legfeljebb annak mítoszával, a nemzetiségeket esetenként „belső törésvonalak” tagolták (görögkeleti és görögkatolikus románok, magyarországi és társországi horvátok), s meglehetősen változatos volt az egyes nemzetek-nemzetiségek földrajzi konfigurációja is (például a magyarság két nagy tömbben élt egymástól meglehetősen távol, a németiség rendkívül széttagoltan, kisebb szigetekben, szórványokban hálózta be az egész ország területét stb.).

Jelen írásunk e bonyolult kérdéskör egyetlen elemét kívánja körüljárni, a nemzetek-nemzetiségek *térbeliségét*, ennek következményeit, az ebből adódó *geopolitikai* „folyományságokat”, majd a nemzetiségi kép megváltozásának-megváltoztatási szándékának

² Balogh Pál: *A népfajok Magyarországon*. Budapest, Magyar Kir. Vallás- és Közokt. Ministerium, 1902. (Kiemelés – B. P.)

geopolitikai feltételeit veszi számba. A kissé militáns hangulatú „geopolitika” kifejezés már csak azért is helyénvaló, mert a korabeli e tárgyú írások is kifejezetten militáns hangulatot árasztanak, akárha egy hadsereg vezérkari harcálláspontjának diskurzusait hallanánk; csak úgy hemzsegetek e szövegekben az „előrenyomulás”, a „védovonal”, a „hídfő”, az „összekötő folyosó”, az „ellenséges tömbök közé vert ék”, a „megszállás”, a „terjeszkedési magterület”, a „fajok harca”, a „külső védelmi vonal”, a „térfglalás” stb. kifejezések.

A nemzetépítés, -védelem kérdésében a professzionálissá váló – a térszerkezet, a természeti környezet, a térbeli társadalmi folyamatok vizsgálatára hivatott – magyar geográfia is hallatta hangját. A 19. század második felében, a századfordulón egyrészt a tény- és állapotfelmérés feladatát vállalta nemzetiségi térképek szerkesztésének révén, másrészt a magyar állam egységének, sérthetetlenségének, terjeszkedési lehetőségeinek és szükségességének természeti (domborzati, vízrajzi) predesztinációját, determináltságát kívánta nyilvánvalóvá tenni, az államterület és a földrajzi környezet kölcsönhatásait vizsgálva.

Az első, tudományos alapokon – természetesen az adott korszak tudományos alapjain – nyugvó (természeti) földrajzi országleírás, Hunfalvy János 1863-ban kiadott, *A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása* című munkája, „a természeti viszonyoknak jelentős szerepet tulajdonít a Magyar Birodalom létrejöttében és fennállásában”.³ A domborzati viszonyok szerepe – Hunfalvy szerint – meghatározó az államtest kiterjedése, határainak futása szempontjából, földrajzi konfigurációjának alakulásában: „A magyar birodalom általában véve természeti viszonyaiban világosan kifejezett jellemmel bír, földirati egység; határai tehát, kevés kivétellel természetesek, azaz hegygerinczek és folyók által jelölve.” Implicite megjelöli a magyar terjeszkedés lehetséges irányát is, amikor kifejti, hogy „[d]él felé sem Horvát-, sem Dalmátországek határai nincsenek a természet által kijelölve”.⁴

Hajdú Zoltán idézi F. Ratzel magyarul is kiadott alapművének függelékét, amelyben annak magyar szerzője kifejti, hogy „Magyarország jól kifejlődött földrajzi egyéniség. Természetes határai vannak, a melyeken tartósan túl nem terjedt sohasem [...]” Erdély és Horvátország Magyarországot „természetes egységgé egészíti ki”.

Kérdés persze, hogy *hol* vélték feltalálni az ország (a Kárpát-medence) természetes határait. A Hoitsy Pál – aki, „mentségére legyen szólva”, nem volt geográfus – kijelölte „természetes” országhatárt, pontosabban a magyar hatalmi területet, amely például délen messze benyomul a Balkán-félsziget területére: „A természet maga jelölte ki, hogy meddig terjedhet a magyar hatalom és a magyar befolyás. Egyrészt a dinári alpesek vízválasztójáig, beleértve Dalmácia, Bosznia és Szerbia területét. Másrészt a Balkán hegység vízválasztójáig, beleértve Bulgáriát s az al-dunai vidéket egészen a Fekete-tengerig. Azon túl nem fog terjeszkedni az ország tovább.” „Úgy a jövőendő magyar állam a Fekete-tenger és az Adriai közötti hatalmas bázison emelkedve föl szilárd pyramis gyanánt,

³ Hajdú Zoltán: *Magyarország közigazgatási földrajza*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2001.

⁴ Idézetek Hajdú (2001): i. m.

állandó létre lesz hivatva.”⁵ Havass Rezső is úgy vélte, hogy „Birodalmunk délvidéke [...] földrajzilag is hozzánk tartozik”, Dalmáciával, Bosznia-Hercegovinával együtt; e tartományok, írta, „[c]sakis a Magyar Birodalomnak kiegészítő részeit képezhetik”.⁶ Cholnoky Jenő, akárcsak Hunfalvy, dél felé, a Balkán szívéig „tolta előre” Magyarországot „természetes” államhatárait, így jelölte ki a magyar expanziós törekvések egyedül lehetséges irányát délen: „Ez a természetes határ pedig Montenegró közepéről indul ki Ipek tájára, ott a Rigómezőt délről megkerüli s elválasztja a prizneni medencétől, aztán felmegy a Ljubaton 2740 m magas csucsán, onnan átvág a régi Szerbia és Bulgária határára Vranja felett, aztán körülbelül a mai határ mentén huzódik át a Nyugati-Balkán hegység gerincére s azon végig jön le Orsovára.”⁷ Balogh Pál is, aki az 1902-ben *A népfajok Magyarországon* címmel megjelent vaskos kötetben mutatta be a Kárpát-medencei nemzetiségek „tér szerkezetét”, a természetes határok „államformáló-kijelölő” szerepét hangsúlyozza az ország nemzetiségi képének bemutatásakor: „A magyar országos terület ma is ugyanazon *természetes határok* közt fekszik, a melyeket Árpád szeme ezer év előtt a honfoglalók fegyvereinek megjelölt. Későbbi hódítások messze túl terjesztették e határokon nagy királyaink hatalmát; az így szerzett tartományok aztán odavesztek a gyenge uralkodók kezén. De a Kárpátok hegyfala alatt s a négy folyam közt a föld mindig a magyaré maradt.”⁸

„Nemzetpolitikai” szempontból vált különösen hasznossá a Kárpát-medence földrajzi, államszervezői egységének hangoztatása, miután Trianon nyilvánvalóvá tette, hogy a nyelvi alapon megvalósíthatónak vélt „egységes magyar nemzeti állam” létrehozása kudarcot vallott. Ezután a magyar geográfia szinte egyhangúan tagadta a nyelvi (etnikai, nemzeti) alapon szervezendő államok gondolatát, azok életképességét, s más – földrajzi – államképző tényezőket állított előtérbe. Rónai András, Teleki Pál közeli munkatársa, már a két világháború között foglalt állást az államterületek anyanyelvi (nemzetiségi) alapon történő „kijelölése” ellen: a nyelvhatárok szerint „jók lehetnek ott, ahol az életkeretek ezeknek megfelelően alakultak ki”. Majd azt írta: „A világháború után alakult új államok földrajzirói tagadják a Kárpát-medence földrajzi összetartozását és azt a tételt, hogy itt a földrajzi viszonyok egyenesen előírják a politikai összetartozást és egységet is. [...] A faji, nemzetiségi, etnikai kereteket tartják döntőnek az államilakuláskor a földrajzi és gazdasági vagy történeti életkeretekkel szemben. [...] Magunk tisztán láthatjuk s lassan mások is rájönnek, hogy tisztán nyelvi, vagy nemzetiségi alapon államokat alkotni Közép-Európában nem lehet [...]”⁹ Cholnoky Jenő, a két világháború közötti időszak vezető geográfusa szerint is „a földrajz és történelem, különösen a földrajz könyörtelen igazságai abszurdnak minősítik a párisi határozatot”, s ő is elveti a nyelvi kritériumok alapján szervezett államok létjogosultságát vagy legalábbis életképességüket:

⁵ Hoitsy Pál: *Nagymagyarország. A magyar történet jövő századai*. Budapest, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) Cs. és Kir. Udv. Könyvkereskedés, 1902.

⁶ Havass Rezső: *Magyarország és a Balkán*. Budapest, Fritz Ármán könyvnyomdája, 1913.

⁷ Cholnoky Jenő: Magyarország természetes déli határa. *Magyar Figyelő*, 4. (1914), 18. 436.

⁸ Balogh (1902): i. m.

⁹ Rónai András: Nemzetiségi problémák a Kárpát-medencében. *Földrajzi Közlemények*, 67. (1939). 462.

„Nem a közös nyelv, nem a közös vallás, nem a közös faj teszi a medence lakosságának összetartozandóságát, hanem csakis a gazdasági egymásrautaltság. S ez olyan törvény, amely ellen nincs apelláta.”¹⁰ (Noha az 1906-ban publikált „Magyarország néprajzi térképe” című tanulmányában még a magyarosítás sikerét óhajtotta: „Legjobb persze, ha ezek a foltok [ti. a magyar lakosságot feltüntető jelek nemzetiségi területeken – B. P.] magyar színűek, de igen helyes, ha más, idegen nemzetiségűek is, mert ahol a nemzetiségek össze vannak keveredve [...], ott nem igen kell félnünk nemzetiségi túlkapásoktól s a magyarosítás is sokkal gyorsabban hódít [...]. Érdemes azt [...] tanulmányozni, hogy különösen hol szükséges a magyarságot fejleszteni, gazdaságilag megerősíteni, hogy magához hódítsa s magyarrá tegye az értékes nemzetiségeket.”¹¹)

Prinz Gyula, a két világháború közötti időszak legjelesebb politikai földrajzosa folyamatosan és nagy terjedelemben foglalkozott államföldrajzi kérdésekkel, többek között az államformáló tényezők – anyanyelv-nemzetiség, természeti földrajzi determinációk, politikai akarat és célok, történeti lehetőségek és kényszerek stb. – szerepével Magyarország területi kiterjedésének, határainak alakításában. Álláspontja szerint is a Kárpát-medence „nem politikai terület, hanem földrajzi területegységet jelent”, s Magyarország „a természettől predesztinált államföldrajzi területegység iskolai példája”. Ennek a „természettől predesztinált” területnek a birtokbavételét és megtartását, egy állam népességének közös identitását, államfenntartó akaratát Prinz véleménye szerint sem a nyelvi egység biztosítja, hanem „évezredes együttlétük, egységes lelkületük”.¹² (Lásd JI.)¹³

A magyar geográfia nemzetiségi (anyanyelv-elterjedési) térképek szerkesztésével publikálásával is részt vett (részt kívánt venni) a nemzetiségi politika alakításában, a „magyarságvédelemben”. Maga Prinz Gyula írta a két világháború között megjelent politikai földrajzi munkájában, hogy „hatalmas gyűjtőereje lett magának a néprajzi nevet öltött nyelvelterjedési térképnek is [...]. A nyelvelterjedési térképek hódítóereje messze felülmúlta Napóleonét, mert a XX. században leghatalmasabb irányítója lett az államok területi igényeinek és legerősebb harciriadója küzdelmeiknek.”¹⁴ Ma már számos kritika is éri e kartográfiai műveket; például Keményfi Róbert a nemzetiségek állapotátviselkedését, csoporton belüli sokféleségüket visszaadni nem képes kísérleteknek tartja a nemzetiségi térképeket: „Ám a csoportviselkedés sokfélesége a kezdeti kísérletektől folyamatosan, tehát napjainkig megkérdőjelezi a földrajz, statisztika és végső soron a kartográfia azon igyekezetét is, hogy mégis »valamiféle« egzakt mérési kategóriákat és ennek alapján potenciális, térképeken ábrázolható számértékeket adjon.”¹⁵

¹⁰ Cholnoky Jenő: Magyarország területének épsége tudományos földrajzi szempontból. *Új Magyar Szemle*, (1920), 3.

¹¹ Cholnoky Jenő: Magyarország néprajzi térképe. *Földrajzi Közlemények*, 34. (1906). 230–305.

¹² Prinz Gyula: *Magyar földrajz. Az államföldrajzi kép*. I–III. kötet. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, (é. n.)

¹³ Lásd a kötet végén, a jegyzetekben.

¹⁴ Prinz (é. n.): i. m.

¹⁵ Keményfi Róbert: Nemzetiségi térképek mint a hatalmi beszédmód formái, I., II. *Tér és Társadalom*, 25. (2011), 1–2. 70.

A jelesebb térképműveket itt csak megemlítjük:

- Balogh Pál a magyarországi „népfajokról” írt terjedelmes statisztikai művéhez térképgyűjteményt is mellékel. A nemzetiségek (anyanyelvi csoportok) térbeli előfordulását bemutató összegző ábrájáról maga írta, hogy az nem térkép, hanem „térbeli” grafikon. A szerző ugyanis az egyes járások lakosságának anyanyelvi megoszlását adja egyenlő területű négyszögek formájában, amelyeket az előforduló anyanyelvi csoportok arányának megfelelően osztott részekre, s színezt be a megfelelő színekkel; ahogy maga írta: „A négyszögek egyenlőek, s nem tüntetik ki a megyejárások területi különbségeit, mert céljuk a népvizonyok feltárása, s nem a térvizonyoké is.”
- Cholnoky Jenő már említett, 1906-os néprajzi térképe módszertani szempontból nagyfokú hasonlóságot mutat Balogh Pál „grafikonjával”, de Cholnoky már egyértelműen kifejti, hogy térképe a „magyarosítás” szempontjából érzékeny térségekre utalva hozzájárulhat a magyar térfoglaláshoz.
- A magyar statisztikai szolgálat kormányzati megrendelésre behatóan foglalkozott a nemzetiségek „tér szerkezeti” viszonyaival, s javaslatokat fogalmazott meg a magyarosítás aktuális – geopolitikai jellegű – feladatairól. E jelentéshez részletes, települési szintű térképet is mellékel, ami nem került nyilvánosságra (lásd alább).
- A nemzetiségi viszonyokat bemutató térképművek közül legismertebbé a Teleki Pál vezetésével az I. világháborúban várható vereség közelgő katasztrófája következményeinek lehetséges elhárítása céljából készített nemzetiségi térkép (az úgynevezett „Carte rouge”) vált, amelyet a magyar békedelegáció is bemutatott a párizsi béketárgyalásokon. Az alapvető újítása, hogy az egyes nemzetiségek lélekszámukkal arányos területeket foglaltak el a térképen, s így – legalábbis „számszakilag” – kiküszöbölte az eltérő népsűrűségből fakadó torzításokat.

Végül néhány rövid megjegyzés a tanulmányban használt egynémely fogalom kapcsán.

- A tanulmány egyik kulcsszava a *geopolitika*. A geopolitika Szilágyi István meghatározása szerint „a nemzetközi viszonyok térbeli és részben földrajzi aspektusaival foglalkozó multidiszciplináris társadalomtudomány”. Feladata „[a] nemzetközi viszonyok térbeli és földrajzi jellegzetességeinek tanulmányozása, a politika, továbbá a földrajz, a természeti környezet, a demográfia és az államilag szervezett társadalom kapcsolatának, egymáshoz való viszonyainak vizsgálata”.¹⁶ Vagyis a geopolitika az *államok* – többnyire a nagyhatalmak – *közötti* (erő)viszonyokat, uralmi tereket, stratégiai megfontolásokat, a hatalmak közötti „világversenyeket” stb. elemző tudomány. (Az is alátámasztja ezen állításunkat, hogy művelői között főlős számmal találunk volt diplomátákat, magas rangú katonatiszteket.) Kérdés, hogy ez az „államközi” viszonylatokat elemző tudomány elnevezése alkalmazható-e egy államterületen *belüli* viszonylatok vizsgálata esetén. Véleményem szerint

¹⁶ Szilágyi István: *Geopolitika*. Pécs, Publikon Kiadó, 2013. 174.

igen, hiszen a dualizmus kori magyarországi nemzetiségi kérdés, politika sem szól másról, mint a nemzetek-nemzetiségek közötti erőviszonyokról, uralmi, hatalmi tényezőkről, expanzióról és defenzivitásról, vagyis (nem államok, hanem) csoportok közötti hatalmi viszonyokról, azok következményeiről, amelyeket a földrajzi tényezők, az egyes csoportok (nemzetiségek) térszerkezete is befolyásol.

- Az *etnikum-nemzet-nemzetiség-nép* fogalmainak értelmezése korántsem egységes; itt most a témakör teljes áttekintésére nincs módunk. A legelfogadottabb s általunk is használt értelmezéseket tekintjük át röviden. Romsics Ignác vélekedése szerint: „A mai szóhasználat és értelmezés szerint a nemzet valamely történelmileg kialakult tartós emberi közösséget jelent, amelyet különböző sajátosságok kötnek össze és különböztetnek meg más közösségektől. Ezen sajátosságok pontos és általános értékű meghatározása eddig senkinek sem sikerült, s a történelmi fejlődés bonyolultsága és a nemzetté válás különböző útjai miatt valószínűleg soha nem is fog.”¹⁷ E sajátosságok között említődik a közös származás és a nyelv, a közös kultúra és vallás, az egységes állam és jogrendszer, a közös történelmi emlékezet és mítoszrendszer, a szállásterület, az integrálódott gazdaság és így tovább.

Szücs Jenő visszatérően foglalkozott a nemzet problémakörével; definíciója szerint: „A nemzet a 18. század vége óta – s csakis azóta – az adott csoport tagjai számára meghatározott *standardizált értékek hordozója*, illetve *összegzője*; a *gazdaság, társadalmi-politika, kulturális* szféra alapvető (tényleges vagy óhajtott) *elrendezési kerete*, és végül: a *csoportlojalitás* lényeges (domináns, vagy legalábbis egyik domináns) *tárgya*.”¹⁸ Végül Kósa László letisztult meghatározását idézzük: a nemzet „olyan történelmileg kialakult tartós etnikai közösség, melyet általában egységes terület és gazdasági élet, azonos nyelv és kultúra, valamint ezek alapján közösségben megnyilvánuló pszichológiai jellegzetességek és sajátosságok jellemeznek”.¹⁹ (Lásd J2.)

A *nemzetiség* fogalmát többnyire a *nemzet* fogalmával szemben, az attól való különbözőségével határozzák meg; a nemzetiség e szerint olyan népcsoport, amely a nemzetalkotó kritériumok többségével rendelkezik, de hatalmi szempontból nem egyenrangú a nemzettel; vagy azért, mert nem birtokol állami hatalmat, noha „egyazon nyelvet beszélő nagyobb embertömeg, mely összetartozása tudatára ébredt, s magát külön személyiségnek tekint”,²⁰ vagy azért, mert a lakóhelyét képező államban nem tartozik

¹⁷ Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség, állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, Nagyvilág Kiadó, 1998. 9.

¹⁸ Szücs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1974. 208–209.

¹⁹ Kósa László: *Nemzet*. In *Magyar Néprajzi Lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.

²⁰ Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1912. 9.

a többségi nemzethez,²¹ vagy pedig azért, mert egy más államban élő nemzetnek országhatárokkal elválasztott része.²² (Ez utóbbi definíció alapján viszont nem lehet mit kezdeni a dualizmus kori Magyarország élő szlovákokkal.)

A nemzet-nemzetiség idézett definíciói már érintették a nemzet történelmi kategória voltát (lásd Szűcs Jenő meghatározását); ezt Szűcs Jenő részletesen is kifejtette: „A nemzet (nation) modern kategóriarendszerünkben – függetlenül a szó etimológiájától és történeti jelentéseitől – olyan *fogalmi jegyek, képzetek és feltételezések* összességét öleli fel, amelyek együttesen *csak a 18. század vége óta* léteznek [...]. Mindenesetre a legfontosabb annak felismerése, hogy a nemzeti integráció történeti előzményei (vagy távolról analógnak tűnő jelenségei) lényeges jegyek alapján a történeti valóság más részét képezik, mint a modern nemzet jelensége, s ezt a körülményt célszerű a terminológiában is kifejezésre juttatni.”²³ Továbbra is Szűcsöt idézve: „a modern nemzet elválaszthatatlan ugyan a polgári jogegyenlőség elvétől és általában a társadalom, a gazdaság, a kultúra, az állam modern – 18–19. században kialakuló – koncepcióitól, de magában hordja mindennek belső ellentmondásait is. A modern nemzet történelmileg konstruált érdek-közösség és belső társadalmi érdekellentétek komplikált képlete.”

A nemzet fogalmának két, egymásnak nem feltétlenül ellentmondó alaptípusát különböztethetjük meg. Az egyik nemzetfelfogás szorosan kötődik az *állampolgársághoz* (államnemzet, politikai nemzet). Ez a felfogás elsősorban Nyugat-Európában dívik, noha a dualizmus kori Magyarország hivatalos („írott”) megnyilvánulásai is az államnemzeti koncepció alapján álltak. (Kossuth Lajos: „Nemzet annyi mint állam: ezt csak történelem alkothat.”) Kocsis Károly szerint: „A 18. század végén a francia forradalom eredményeként a nemzet nyugaton egyre inkább *politikai kategóriává* vált. E szerinti mai értelmezése: azonos állampolgársággal rendelkező emberek csoportja, akik magas fokú politikai és kulturális szervezethez tartoznak, melyet közös államuk keretei tartanak egybe.”²⁴ A *kultúr-nemzet-felfogás* a nyelvi-kulturális-történeti-tudati tényezőket helyezi előtérbe; például Keményfi Róbert szerint „ez a nemzettípus közös kultúrájú és hagyományú (múltú) népközösséget ért az etnikai csoport alatt, amelynek tagjait összeköti az azonos eredettudat, a kultúrát, a történeti, illetve a mindennapi tapasztalatokat a csoporthoz tartozók közösen birtokolják, és ezek alapján közös, meghatározott identitással, összetartozástudattal rendelkeznek”.²⁵

Az *etnikum, etnicitás, etnosz* („nép”) fogalma kapcsán markánsabb nézetkülönbségek figyelhetők meg, másrészt az „etnikum” és a „nemzet” közötti különbségek meglehetősen elmosódottak, a két fogalom akár egymással is helyettesíthető (helyettesítik is). (A kultúr-nemzet és az etnikum fogalmát egyes szerzők szinonimaként is használják.) Becsei József megfogalmazásában „Az etnikum embereknek *a történelem során kialakult* együttesét

²¹ Kocsis Károly: Etnikai földrajz. In Tóth József – Vuics Tibor (szerk.): *Általános társadalomföldrajz*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 1998. 279–301.

²² Romsics (1998): i. m.

²³ Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1984.

²⁴ Kocsis (1998): i. m. 279–301.

²⁵ Keményfi (2011): i. m.

jelenti, amelyek *közös kulturális vonásokkal, közös identitással* rendelkeznek, s ezek megőrzését egy belső *interakciós és kommunikációs* rendszer biztosítja. A közös identitás jelent egyrészt egy belső homogenitást, egységet, másrészt pedig a külső csoportoktól való határozott elkülönülést. A belső kommunikációs és interakciós rendszer alapeleme a közös nyelv léte, ám ezen túl ide tartozik az a kollektív tudás is [...], amely e csoport minden egyes egyedének sajátja (közös történelmi örökség és ennek ismerete, közös konyhaművészet, közös irodalmi, kulturális avagy földrajzi ismeretanyag stb.).” Becsei József definíciója a kultúrnemzet meghatározása is lehetne; a szerző meg is jegyzi, hogy „Kelet-Európában a nemzet fogalma leginkább az etnikum fogalmához közeledett”.²⁶ Romsics Ignác ellenben az etnikumot a nemzetet megelőző fejlődési fázisnak tartja; az etnikum a nemzetté válás kiinduló bázisa, de még nem nemzet: „az etnikum területileg, biológiailag és kulturálisan elkülönülő származási csoportok olyan együttese, amely a nemzet ismerveivel még nem rendelkezik, csupán a nemzetté válás lehetőségével [...]. Ami az etnikumot és a nemzetet megkülönbözteti, az a közösséggé válás folyamatában elért fejlettségi szint.”²⁷ Az etnikumból a nemzet felé vezető folyamat első fázisában az etnikum kulturálisan integrálódik, a második fázisban a kulturálisan integrálódott etnikum megfogalmazza politikai, gazdasági, társadalmi érdekeit, céljait, majd ezek elérése érdekében politikailag aktivizálódik a „csoportjogok” kivívása érdekében.²⁸ (Lásd J3.)

Romsics Ignáccal szemben a geográfus Kocsis Károly épp az „etnikumot” tartja a nemzetnél magasabb fejlettségi fokozatú népességcsoportnak: az etnikum „olyan emberek történelmileg kialakult együttese, akik közös, viszonylag stabil kulturális vonásokkal rendelkeznek, tudatában vannak egységüknek, valamint más hasonló együttesektől való különbözőségüknek”. „Az etnikum tehát egy sajátos kulturális együttes [...]. Térben és időben átfogóbb fogalom a nemzetnél és nemzetiségnél, melyet a történészek és a néprajzosok többsége az etnikum egy fejlődési, stadiális változatának tekint.”²⁹ (Lásd J4.)

(Megjegyzendő, hogy a „nép” mint fogalom ma már ritkán fordul elő a szakirodalomban, s ha igen, akkor többé-kevésbé megfelel az etnikum fogalmának, abból a vérségi kapcsolatokat, a közös nyelvet, a „történeti sorsközösséget” emelve ki.)

Végül egy rövid megjegyzés a *nacionalizmus* fogalmáról. E fogalmat, illetve a fogalom által megnevezett jelenséget ma többnyire helytelenül használjuk, annak negatív vagy legalábbis kétarcú jelentést tulajdonítunk. Az *Idegen szavak és kifejezések szótára* szerint: „1. a saját nép szeretetét, az iránta való hűséget a legfontosabb elkötelezettségnek és értéknek tekintő politikai álláspont, amely elvezethet az egyoldalú nemzeti elfogultsághoz; 2. a kapitalizmus kialakulása idején a korai polgárságnak gazdaságilag és területileg egységes nemzeti állam létrehozására, ugyanakkor azonban az ország területén élő más népek fölötti uralomra irányuló törekvése.”³⁰ Véleményünk szerint akkor járunk el helyesen,

²⁶ Becsei József: *Népességföldrajz*. Békéscsaba, Ypsilon Kiadó, 2004.

²⁷ Romsics (1998): i. m.

²⁸ Romsics (1998): i. m.

²⁹ Joó R.-tól idézi Kocsis (1998): i. m.

³⁰ Bakos Ferenc (szerk.): *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007. 440

ha a nacionalizmusról például M. Guibernau definícióját fogadjuk el, aki szerint „a nacionalizmus elsősorban olyan érzelmi, tehát pszichológiai jelenség, amely a szülőföldhöz, a nyelvhez, meghatározott eszmékhez, értékekhez és hagyományokhoz, illetve különböző csoportazonosulási jelképekhez (zászló, himnusz, énekek stb.) való kötődést fejez ki”.³¹ („Nacionalizmus” volt például a reformkorban a magyar irodalmi nyelv megújítására-terjesztésére, a nemzeti intézmények létrehozására – könyvtár, múzeum, színház, sajtó stb. –, a magyarországi gazdaság támogatására indított mozgalom.) Ami ezen „túl” van – más népek ugyanilyen törekvéseinek megakadályozása, a saját nemzet felsőbbrendűségének hirdetése, más népek elleni gyűlöletkeltés stb. –, az már *sovinizmus*.

* * *

Két megjegyzés kívánczik még a kötet elé:

- A kötet lektora, Tátrai Patrik rendkívül alapos, lelkiismeretes és jobbító szándékú véleményt írt a tanulmányról; megjegyzéseinek döntő többségét figyelembe vettem. Tevékenysége nyomán jelentős mértékben javult a kézirat minősége. Köszönöm munkáját!
- A lektor egyetlen általános érvényű javaslatát nem fogadtam meg: továbbra is használok a korabeli irodalom militáns kifejezéseit (előrenyomulás, ékelfoglalás, előörs, határvédelem stb.). Nem mintha egyetértenék e harcias hangvétellel és szándékokkal, de ezzel is érzékeltetni kívántam a korszak egyes (de korántsem ritka) képviselőinek, megnyilvánulásainak hangvételét, szemléletét, „ideológiáját”.

³¹ Idézi Romsics (1998): i. m.

1. Az Osztrák–Magyar Monarchia és a magyar korona országainak nemzetiségi struktúrája

1.1. Az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségi struktúrája

A dualizmus korában az Osztrák–Magyar Monarchia – mint a Habsburg Birodalom „jogutóda” – a „nagyállami Európa” hat nagyhatalmának egyike, Angliával, Franciaországgal, a Német Császársággal, a cári Oroszországgal és (bizonyos fenntartásokkal a nagyhatalmak közé sorolható) Olaszországgal együtt. (A dualizmus korának utolsó évtizedeiben Törökország [az Oszmán Birodalom], különösen a számára vereséggel végződő balkáni háborúk [1912–1913, 1913] nyomán, jórészt kiszorult Európából, s egyre kevésbé számított nagyhatalomnak.) A Habsburg Birodalom hosszú utat tett meg a nagyhatalmi státusig. A 11. századi svájci Habichtsburg várának soros birtokosa 1090-ben Habsburg grófjának nyilvánította magát; a vágrófságból sikeres házasságok, örökségek, háborúskodások, diplomáciai cselszövések és szerencsés véletlenek (mint például II. Lajos magyar király halála 1526-ban Mohácsnál s ezt követően az, hogy a magyar rendek Habsburg Ferdinándot választották a magyar trónra) nyomán a 19. század végére egy 677 ezer km² kiterjedésű birodalom állt össze. Ez a soktucatnyi darabból összefércelt birodalom hihetetlen tarkaságot mutatott „részegységeinek” történetét, a birodalomhoz csatlakozásakényszerülése módját, körülményeit, jogállását, fejlettségét, földrajzi jellegét és helyzetét, nem utolsósorban nemzetiségi képét, lakóinak anyanyelvi összetételét tekintve. (A dualizmus utolsó éveiben például a Monarchia három nagy közjogi egységből, az Osztrák Császárságból, a magyar korona országaiból és a frissen anektált Bosznia-Hercegovinából tevődött össze. Az Osztrák Császárság tizenöt nem azonos jogállású, rangú országra, tartományra tagolódott – formailag például Csehország és Dalmácia királyság, Morvaország örgrófság, Alsó-Ausztria főhercegség, Stájerország, Salzburg hercegség volt és így tovább –, de a Tengeremellék maga is három közigazgatásilag-közjogilag különálló egységből, Trieszt és kerületéből, Görz és Gradiscából, valamint Isztriából állott. A magyar korona országait pedig a szűkebb értelemben vett Magyarország és „társországa”, Horvát-Szlavónország alkották, Bosznia-Hercegovina pedig közös osztrák–magyar igazgatás alatt állt.) Európa területét tekintve második államában 1913-ban 52 millió polgár élt, ezzel a kontinens harmadik legnépesebb országa. Már a Monarchia állampolgárainak egyszerű nemzeti (anyanyelvi) összetétele is rendkívül tarka képet mutat (1. táblázat). A táblázat tizenegy „nagy” nemzete-nemzetisége (az osztrák statisztikák a horvátokat és a szerbeket egy nemzetként vették számba) mellett a Monarchia fennállásának utolsó éveiben az 1 millió 932 ezer lakosú Bosznia-Hercegovina anektálásával (1908) a szerb etnikumú, de mohamedán vallású bosnyákok is polgárai lettek a Monarchiának, s abban kisebb számban ugyan, de további nemzetekhez tartozók is éltek – tartósan megtelepedve (bolgárok, albánok, makedónok stb.). Ausztria (s így a hozzárendelt Magyarország) német államnak tűnt a kortárs külföldiek számára (Ausztria a Német-római Császárság